

О. А. Ручинская.

Культура и общество греческих городов

Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.).

Харьков: Майдан, 2017. 286 с. ISBN 978-966-372-735-6.

Монографія О. А. Ручинської присвячена детальному вивченню проблеми, яка зазвичай не привертає постійної уваги археологів та істориків стародавнього світу, тому що й так, здається, є зрозумілою. Між тим, навіть відомі загальні та окремі питання культурного розвитку населення, яке мешкало в античних державах північного берега Чорного моря впродовж тисячоліття, вже давно вимагають переосмислення та висвітлення на сучасному рівні. Тому поява книжки, в якій дослідження культури в античних містах регіону подано на широкому тлі аналогічних процесів, що відбувалися в Середземномор'ї, багато в чому зумовлена й потребою сучасного розвитку вітчизняної науки про античність.

Структура книжки видається цілком логічною та продуманою. У вступі подано короткий огляд цілей і завдань дослідження та обумовлено основні методичні засади, на яких воно ґрунтується, перелічено основні джерела, передовсім, наративні та епіграфічні пам'ятки, а також нумізматичні та археологічні знахідки, кількість яких постійно зростає. Перший розділ присвячено розгляду особливостей розвитку культури античних міст Північного Причорномор'я; другий — духовній культурі; третій — музичній культурі. Цінність саме такого підходу полягає в авторській позиції, відповідно до якої, поняття культури та громадянського суспільства розглянуті у нерозривній єдності. Це головна теза, яка червоною ниткою проходить через все дослідження, і якої

авторка неухильно дотримується. Завершують книжку висновки та список літератури разом з використаними джерелами; дослідницький текст доповнює 123 ілюстрації: фото об'єктів та речей, малюнки, плани тощо.

У першому розділі авторкою детально розглянуто загальні питання, пов'язані з умовами формування античної культури в Північному Причорномор'ї та специфікою новостворених громадянських колективів. Для цього довелося зануритися в численні точки зору з приводу грецької колонізації регіону, проте з акцентом саме на роль ойкістів в цьому процесі і загалом — аристократичних родів, представники яких і очолювали нові громадянські спільноти. Авторка переконливо доводить, що численні культурні традиції, перенесені до Північного Причорномор'я колоністами, зокрема її громадські (публічні) основи, полісний патріотизм, виховання в дусі загальногрецької гармонійної культури, яка спиралася на докладне вивчення стародавніх традицій, стали надійним підґрунтям і для формування місцевої культурної традиції. Такі важливі висновки були зроблені на підставі докладного вивчення археологічних матеріальних свідчень — графіті з переліком місяців місцевих календарів, агоністичних каталогів тощо. Авторка підкреслила, що повсякденні заняття громадян були найтіснішим чином пов'язані з їх постійною участю в полісних релігійних обрядах та сумлінним виконанням громадянських обов'язків.

Окреме місце зайняв розгляд системи гармонійного виховання громадянина, яку було спрямовано на колективне сприйняття світу — у такому висновку авторка спиралася на праці морального авторитета еллінів, Гомера, свідчення Платона, Ксенофонта та Арістотеля, а також їх віддзеркалення в археологічних ре-

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу античної археології, ORCID 0000-0001-7233-1288, allabuy@iananu.org.ua

ліях Північного Причорномор'я. Заслугове на увагу висновок про те, що саме намагання мешканців античних міст регіону якомога точніше та довше зберігати пам'ять про героїчні діяння попередників було продиктовано необхідністю збереження громадянських колективів в умовах варварського оточення. На тлі цього висновку детально розглянуто загальнополісні релігійні свята, які у трьох найбільших державах регіону мали свою специфіку — Ахіллеї в Ольвії, Парфенії в Херсонесі, Аполлонії на Боспорі.

Значну зацікавленість викликає докладний розгляд системи виховання та освіти — грамоти, особливо музики, оскільки саме через останню формувалося розуміння всього грецького світу, а також фізичної підготовки молоді. Авторка продемонструвала добру обізнаність із сучасним станом археологічного вивчення пам'яток регіону, через це абсолютну більшість прикладів виховання дітей та їх освіти в Греції підкріплено аналогічними прикладами відповідних джерел з Ольвії, Херсонеса, Пантикапея, Фанагорії та інших міст. Окремо акцентовано на ролі інституту ефебії, оскільки фізичне загартування юнаків було невід'ємною складовою античної системи гармонійного виховання. Тут авторка переконливо довела, що, незважаючи на брак прямих свідчень, про такий інститут в північнопричорноморському регіоні можна говорити на підставі значної кількості непрямих даних, зокрема, численних археологічних знахідок — стригилів, посудин для масла, а також будівлі гімнасії в Ольвії і надгробних пам'яток з відповідною символікою з Херсонеса. Для вивчення ефебії неабияку роль має розуміння античних агонів — змагань, якими було наповнено все життя елліна. Авторка акцентує на необхідності дотримання принципу калокагатії — сполученні краси духовної та краси фізичної. Цей основний естетичний принцип виховання молодого покоління, виходячи із наявної інформації, цілком дотримувався і в античних полісах Північного Причорномор'я.

Надзвичайно важливим є окремий параграф, присвячений храмовій медицині та специфічній ролі культів Аполлона Лікаря, Асклепія і Гігієї. Авторка переконливо доводить свою точку зору про те, що храми Аполлона та Асклепія, крім своїх загальновідомих функцій як місць здійснення календарних релігійних обрядів, слугували ще й центрами зміцнення громадян. Про наявність професійного лікування в містах регіону свідчать, зокрема,

надгробок лікаря з Херсонеса, а також численні знахідки хірургічних інструментів, особливо перших століть н. е., з різноманітних міст.

Слід погодитись з основним висновком до першого розділу про те, що населення античних міст Північного Причорномор'я в культурному розумінні було цілком самодостатнім, оскільки всі головні чинники культурної приналежності, перенесені з метрополій, були дотримані, що й сприяло загальному збереженню античної культурної традиції у новому варварському оточенні.

Другий розділ присвячено розгляду основних категорій духовної культури населення античних міст регіону. Авторка спирається на загальноприйнятий в історіографії постулат про те, що громадянське населення цих міст, як і загалом в античному світі, саме через гармонійне виховання молодого покоління було носієм філеллінської ідеології та передавало її своїм нащадкам. Основою цієї ідеології була стала релігійна традиція, перенесена з метрополій (тут авторка цілком сприймає точку зору дослідниці античної релігії Північного Причорномор'я А. С. Русяєвої), яка розвивалася разом із наявним впливом місцевих ідеологічних принципів.

У короткому екскурсі, оскільки ця тема є надзвичайно популярною в історіографії і наразі в ній важко сказати нове слово, авторкою розглянуто міфи та загалом релігію регіону. Проте і тут найдетальніше вдалося висвітлити саме ті питання, які стосуються теми дослідження — роль ойкіста в заснуванні колоній, деякі питання розвитку приватних культів, полісної релігії з її окремим для кожного полісу пантеоном та місцевими героями-покровителями, культу римських імператорів, синкретичних культів, тобто тих, які формували або впливали на формування культурних та ідеологічних основ кожної громадянської спільноти.

Розгляд релігійної традиції завершено докладним викладенням організації сакрального життя громадян. Базуючись на свідченнях античних авторів і численних епіграфічних пам'ятках, які походять з великих та малих міст регіону, авторка переконливо доводить, що і в умовах Північного Причорномор'я участь у загальнополісних релігійних обрядах була одним з найважливіших обов'язків громадян. Не менш детально розглянуто й інститут жрецтва, роль сакрального царя, інститут епонімії. Авторка приєднується до думки, що демократичний устрій таких міст, як Ольвія та Херсонес

передбачав вибори жерців та жриць для відправлення полісних культів, ймовірно, терміном на один рік. Згадано і про спадкове жрецтво у представників аристократичних родів за особливі заслуги перед полісом, про що свідчать матеріали Ольвії. Звісно, авторка не могла не згадати і про роль культових об'єднань (союзів) або фіасів як форми організації релігійного життя громадян. Заслуговує на увагу підкріплений доказами висновок про те, що об'єднання громадян у фіаси сприяло зміцненню соціальних зв'язків. Матеріали Боспора свідчать, що у фіаси часто об'єднувалися раби або соціально нерівноправні громадяни — написи з території Боспору є безцінними свідченнями для реконструкції релігійного життя тих спільнот, які не мали високого соціального статусу у тогочасному суспільстві.

У контексті релігії докладно розглянуто і деякі питання відправлення релігійних обрядів, що були проникнуті низкою сталих дій, зокрема колективних жертвоприношень тварин, узивань, воскурін та пожертв у вигляді плодів, зерна та дорогих посудин, зокрема з дорогіших металів, до святилищ. Цей бік життя у північнопонтійських полісах добре задокументований численними присвятними написами, а також матеріалами розкопок міських та позаміських святилищ. Епіграфічні пам'ятки Ольвії та Фанагорії надають чимало інформації і про колективні ритуальні трапези, які зазвичай супроводжували ритуальні дії — на цьому питанні авторка також докладно зупинилася. Детально розбираючи храмові пожертви та їх роль у сакральному житті громади, авторка не обійшла і такого «приземленого» питання як їх фінансування, зокрема із священної скарбниці та у кризові роки — з боку приватних осіб, таких як Протоген з Ольвії.

Окремий підрозділ присвячено такому важливому питанню для розуміння життя античного поліса як агоністичні свята. Спираючись на свідчення античних авторів, таких як Павсаній, Арістотель, Плутарх, авторка небезпідставно стверджує, що святами був наповнений весь календарний рік стародавнього елліна. Агони або змагання влаштовувалися на честь вшанування різних богів, героїв або визначних подій у полісі. Сама ж сутність агонів впливає із гармонійної системи виховання та освіти, яка отримала спеціальну назву — пайдейя. На думку авторки, агони були повноцінним елементом життя громадянина. Авторка збрала свідчення про те, хто міг бути безпосереднім організатором агонів у північнопричорномор-

ських полісах. Ними виступали спеціальні полісні чиновники — агонифети, імена та посади яких згадано в епіграфічних пам'ятках боспорських міст, Тіри та Херсонеса аж до перших століть н. е.; гімнасіархи, відомі за написами з Херсонеса, Горгіппії, Танаїса та Пантикалея. Як приклад, докладно розібрані атлетичні змагання на честь Ахілла (Ахіллеї) в Ольвійському полісі, які відбувалися на Ахілловому дромі (Тендрівській косі) та Гераклії в Херсонесі. Роль гімнасіїв у вихованні молодих громадян у кожному античному полісі є визначальною. Авторкою зібрано значну кількість прикладів непрямих свідчень про ймовірну наявність гімнасіїв в містах регіону, навіть якщо їх ще не відкрито археологічно, як в Ольвії. Цікавим є екскурс у конкретні види змагань — біг на короткі та довгі дистанції, метання диска, боротьба.

Крім атлетичних змагань, до поняття агонів входили також музичні агони, серед яких визначну роль відігравали Діонісії. Авторка доречно починає розгляд Діонісій із відомого пасажу Геродота про участь у них скіфського царя Скіла в Ольвії. Значна кількість знахідок графіті з однаковими написами, що наносили учасники процесій у різних північнопричорноморських містах, на думку авторки, переконливо свідчить про наявність в них усталеного ритуалу на честь Діоніса. Завдяки написам, відомо про наявність, зокрема в Ольвії, театру, в якому виголошувалися нагороди громадянам під час діонісійських свят. Публічні нагороди, як підкреслює авторка, мали визначну роль у вихованні громадян; пам'ять про них зберігали для передачі у спадок у вигляді почесних декретів.

Третій розділ книги присвячено вивченню музичної культури. Авторка виходить із загальноприйнятної для середземноморських полісів тези, що музична культура, яка охоплювала віршовані декламування, музику та ритміку, якими опікувалися Музи, також являлася важливою складовою виховання громадянина. Значну зацікавленість викликають підрозділи про грецьку мову північнопонтійських еллінів та про поетичну творчість громадян. Авторка демонструє фахову ерудицію у викладенні складних питань виділення окремих регіональних діалектів на підставі аналізу епіграфічних джерел та аналізу рифмованих надгробних епітафій. Останній дозволив дійти висновку про те, що збільшення кількості епітафій у перші століття н. е., особливо з території Боспору, дозволяє говорити про розквіт поетичної творчості боспорян у цей час. Наявність традиційного виховання та освіти призвели до появи і місцевих істориків

та філософів, діяльність яких докладно проаналізувала авторка. Спеціально наголошено, що громадяни, які народилися в містах регіону, користувалися можливістю отримувати освіту в кращих філософських та риторських школах Афін. На підставі такого висновку авторка констатує соціальну мобільність населення північнопричорноморських міст, значні можливості розкриття власного творчого потенціалу, що їй сприяло, загалом, піднесенню та розквіту античної культури в цьому регіоні.

Окремо було розглянуто низку цікавих та маловідомих широкому загалу питань, пов'язаних з таким явищем у культурному житті полісної громади як музика. Авторка відходить від сучасного трактування цього поняття та пропонує його розгляд на широкому філософському тлі, виходячи із термінологічних словосполучень античної доби. Для цього нею здійснено екскурс у відомі на сьогодні види музичного мистецтва від його появи — читання віршів, пізніше виконання гімнів під акомпанемент інструмента, зазвичай кіфари. Авторка демонструє гарну обізнаність із літературними джерелами, які дають можливість реконструювати поступальний розвиток музики та вішованих співів, які врешті призвели до музичних змагань. Найбільше інформації про такі агони наративна традиція зберегла для Боспорського царства.

На підставі вивчення іконографічних та археологічних джерел авторкою зібрано чимало інформації про музичні інструменти, знайдені в Північному Причорномор'ї. Саме вони дають підстави для висновків не лише про музичне виховання громадян, а й про відправлення тих чи інших культів та свят у полісах регіону, зокрема, Діонісій. Збереглися інструменти, вирізані з кістки, це подвійні флейти (авлоси), які датуються переважно першими століттями н. е. Відомі також свідчення про інші музичні інструменти — труби (сальпінкси), свірелі (сірінги), ліри, барбітони, арфи, кротали тощо. Розмаїття інструментів, а також деякі інші джерела, зокрема надгробок із Мірмекія, розписи боспорських склепів, свідчать також про наявність в перші століття н. е. професійних музикантів. Заслугує на увагу висновок авторки про те, що музичними інструментами володіли представники різних верств населення, а це означає, що доступ до музичної культури був відкритий всім без винятку мешканцям античних держав регіону.

До категорії музичного мистецтва належить і театральне мистецтво. На його важливу

роль в античній культурі вказують окремі міфологічні персонажі, Музи, які опікувалися трагедією та комедією. Авторка знову здійснює екскурс у походження театральних вистав як початкову частину свята Великих Діонісій, важливим завданням яких було донести до пересічного глядача спільну для еллінів систему цінностей, зробити його учасником драматичного дійства. Відповідно до пам'яток епіграфіки, Діонісії почали відправлятися в Ольвії вже з V ст. до н. е. Авторка доводить, що на кінець розселення еллінів у Північному Причорномор'ї тут вже були відомі три основні тогочасні види грецької драми — трагедія, сатириківська драма та комедія. Саме через театральні вистави громадянське населення сприймало основні міфологічні традиції предків, заохочувалося до гармонійної системи виховання та освіти. Непересічне значення для підтвердження такого висновку мають знахідки численних теракотових статуєток у вигляді акторів, театральних масок та вотивів у вигляді театральних масок. Крім того, театр, який проіснував декілька століть поспіль у Херсонесі, найкращим чином ілюструє роль театральної культури на прикладі окремого північнопричорноморського поліса.

Крім значення театру для античного Херсонеса авторка зупинилася і на дискусійній темі використання перебудованої у перші століття н. е. театральної споруди для вистав за участю гладіаторів. У цьому питанні авторка дотримується точки зору В.І. Кадеєва про ймовірність проведення гладіаторських боїв як типового елемента нової «масової культури», яку принесли з собою до Херсонеса солдати та офіцери римських військових підрозділів. Крім того, авторка вважає, що гладіаторські ристалища могли відбуватися і в Пантікапеї, про що свідчать розписи поховальних склепів.

Загалом, заслуговує на увагу й висновок авторки про те, що музична культура, яка дійсно дістала поширення в Північному Причорномор'ї, цілком відповідала традиційним уявленням еллінів. Це, в свою чергу, свідчить про збереження еллінської ідентичності впродовж значного проміжку часу на віддаленій від Еллади території.

Висновки підбили уявлення авторки у дослідженні широкого спектра питань розвитку духовної культури на теренах Північного Причорномор'я. Встановлено головні чинники, що обумовили специфіку розвитку культури в межах окремих полісів і загалом у межах регіону. Слід погодитися з думкою авторки про

те, що в оточенні варварських племен традиційне виховання допомогло зберігти ті елементи культури, які відрізняли елліна від варвара впродовж всієї античної доби. І, безумовно, заслуговує на увагу важливий висновок про те, що покоління громадян у полісах Північного Причорномор'я виховувалися в єдиній системі культурних цінностей, що ґрунтувалися на сталій релігійній традиції.

Підкреслюючи цілком заслужені багаторічні напрацювання авторки у висвітленні питань культурного розвитку населення античних держав Північного Причорномор'я, слід зауважити, що, як і кожна велика робота, рецензована книжка також не позбавлена певних недоліків. Передовсім, слід звернути увагу авторки на підрозділ, в якому викладено погляд на містобудівельний та архітектурний розвиток регіону. Його наявність в книжці є логічною, оскільки в умовах колонії дотримання звичного способу організації навколишнього простору (побутового, сакрального, громадського, поховального) було необхідним для послідовної передачі культурної традиції. Проте, низка історіографічних положень, якими користувалася авторка, зокрема ідея про стихійну забудову міських ділянок, в яких простежено лише певну загальну регламентацію, а в такому місті як Тіритака була взагалі іррегулярною, вже застаріла і не відповідає сучасному стану вивчення цієї проблеми. Станом на сьогодні вже переглянуто етапність освоєння території Ольвії в VI ст. до н. е., а також ідею про те, що заглиблена забудова в Ольвії та інших містах мало нагадувала міську. Стосовно Пантікапея слід зазначити, що найраніші житлові споруди, відкриті останнім часом на схилах акрополя, не належить до земляного типу. До того ж, заглиблені споруди навряд чи можна пояснювати економічними та господарчими складнощами перших колоністів — тут, на нашу думку, працювали інші, більш практичні важелі.

Вже не відповідає дійсності точка зору про те, що найраніші фортифікаційні споруди всюди були представлені земляними валами та дерев'яними спорудами. Це дійсно справедливо для Ольвії (проте ці дані ще не залучено до обігу), а на Боспорі такі споруди кінця VI ст. до н. е. збудовані з каменю та носять стаціонарний характер. Є певні недоречності в позиції авторки стосовно раннього Херсонеса — тут викладено застарілу точку зору про те, що планувальна структура цієї пам'ятки була закладена раніше, ніж наземне будівництво, яке

з'являється пізніше. Навряд чи можна стверджувати, що близькість варварського оточення сприяла появі нерегулярного планування міст. Авторка звернула увагу на новий тип архітектурних споруд, таких як терми в Херсонесі, Пантікапеї, Хараксі як типово римські споруди. Це дійсно так, проте хотілося б почути більше про появу в перші століття н. е. нового для античної культури явища публічних омовінь, які мали не лише гігієнічний, а й публічний характер і певною мірою замінили комунікаційний простір агори у доримські часи.

Слабко прозвучала теза про протистояння ідеї еллінізму, на підтримку якої і було спрямовано всю розгалужену систему освіти, варварству. Для більшого обґрунтування значущості збереження елліністичної культури слід залучити статтю Д. Ашері (*The Achaeans and Heniochi. Reflections on the Origins and History of a Greek Rhetorical Topos*, in: G.R. Tsetskhladze (ed.). *The Greek colonisation of the Black Sea area: historical interpretation of archaeology / Historia: Einzelschriften*, Н. 121. Stuttgart: Steiner, 1998, 265—285), в якій червоною ниткою проходить теза, що найбільше греки боялися не еллінізації варварів, а своєї варваризації, як це трапилося із заблуканими в різний час у морі ахейцями та геніохами. Згадуючи місцеву еліту, яка виконувала функції державних службовців та жерців і, таким чином, відігравала значну роль в політичному і культурному житті полісів регіону, авторка не згадала книжку А. С. Русяєвої та О. Б. Супруненка, присвячену дослідженню історичних біографій цих відомих мешканців полісів і представників варварської еліти (А. С. Русяєва, О. Б. Супруненко. *Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния*. Киев; Комсомольськ: ИА НАНУ, Археология, 1993).

Є зауваження і до ілюстративного апарату. Книжка багато ілюстрована, і цей момент значно полегшує сприйняття непростого матеріалу, проте якість ілюстрацій досить часто незадовільна. До того ж, не всюди вказано джерело запозиченої ілюстрації. Зазначу також, що посилання на античних авторів краще сприймалися б традиційною латиною.

Проте, викладені зауваження не носять критичний характер і не перекреслюють аналітичні здобутки авторки, оскільки не впливають на загальну високу оцінку роботи, що була зроблена. Більше того, вважаю, що рецензована монографія О. А. Ручинської цілком заслуговує на друге видання, в якому, сподіваюсь,

будуть враховані викладені вище побажання. Книга читається легко, вона написана гарною мовою, всі складні давньогрецькі терміни, якими вміло користується авторка, мають свої пояснення. Авторка не ухиляється від дискусії зі своїми опонентами, відстоюючи свій погляд на ті, чи інші питання. Виклад тексту пронизано однією ідеєю, якої авторка дотримувала-

ся впродовж усієї роботи — дати загальний нарис культурного розвитку населення античних міст Північного Причорномор'я впродовж тисячолітнього періоду їх існування. Це завдання авторці вдалося виконати. Впевнена, що ця книжка знайде не лише свого зацікавленого читача, а й займе чільне місце у вітчизняній історіографії античності.